

Stability Analysis of Russia-EU Energy Relations after the Ukraine Crisis from Perspective of the Interdependence Theory

Ali Sabbaghian*

Assistant Professor of Regional Studies, University of Tehran

Roya Rasooli

Ph.D. Student of Regional Studies, University of Tehran

(Date received: 8 May 2019 - Date approved: 12 Dec. 2020)

Abstract

Undoubtedly, in the new century, energy is a vital element for the survival of all countries and its stable and cheap supply has become one of the most important concerns of countries and global economies. Russia is the largest gas and the third-largest oil producer in the world. The European Union is the largest consumer of energy in the world because of limited energy resources. Complementary economies between Europe and Russia, their geopolitical location and geographical proximity, have made symmetrical interdependence between them.

Energy and its security have been one of the most key and sensitive areas of cooperation between Russia and the European Union. The EU's concern is to "ensure the security of fossil fuels supply" and Russia's response to this concern is to "guarantee the demand for gas" in the long run. Russia's main goal is to achieve sustainable gas exports at the highest possible prices, and in this regard, the dominant energy companies, including Gazprom, have been most effective in pursuing Russia's national interests and Moscow's foreign policy.

Russia seeks to make Europe more and more dependent on it and has pursued various policies to this end. One of these policies is the policy of "discrimination between customers". Accordingly, Gazprom prefers to deal with EU members individually rather than as a group. For example, lower-priced sales to countries with access to alternative energy sources (northwestern Europe) and higher-priced sales to countries that do not have enough alternatives (Central and Eastern Europe). The second policy is to "conclude long-term contracts with customers". The third policy is to "monopolize gas reserves by consolidating its control over strategic energy infrastructure", especially pipelines in Europe and Eurasia, by purchasing and acquiring refineries, pipelines and transmission networks. The fourth policy is to "establish a natural gas price control cartel". This will be a strong lever for Russia to advance its political and economic interests.

---

* E-mail: sabbaghian@ut.ac.ir (Corresponding author)

The European Union is also one of the world's largest consumers of natural gas and is interested in low prices and secure energy supply and has pursued several key policies to this end: The EU's first policy is to "integrate member states into a European energy market". Its second policy is to "encourage a reduction in dependence on Russian gas imports while diversifying its gas exports". The third policy is to "diversify the energy basket". The EU supports all alternatives to replace Russian gas imports from reducing energy consumption to the use of alternative fuels such as renewable energy and alternative gas sources such as liquefied natural gas namely Nabco and shale gas. Despite all initiatives put forward by Russia and the European Union to reduce their dependence on each other and their strong emphasis on the need for diversification and finding safe alternatives, these policies do not seem to be feasible in practice. In the current context, the EU seems to have limited alternatives to Russian energy. It is difficult to increase imports from North Africa; because the capacity of Italian pipelines is fully utilized. Increasing exports to Spain will not help either, as no more gas can be sent to Europe from the Iberian Peninsula. Relying on oil in the Middle East, the current crisis zone, is also unwise, as there is always the concern that terrorist groups will target pipelines and production facilities throughout the region, closing energy routes such as the Strait of Hormuz and leaving Iran in a state of disarray. The existence of huge energy reserves and special geopolitical and geostrategic position, due to US opposition and competition from countries such as Russia and Turkey, cannot be a good market for the union.

Energy and its unparalleled role in geopolitical competition have shaped some sort of global division between countries: 1. Energy exporting countries, 2. Energy importing countries, 3. Energy transit countries. All of their actions and behaviors to reach further benefits make geopolitical interests of global energy. This article seeks to examine Russia's actions, reactions, and behaviors as an exporter of energy, the EU as an importer of energy after the Ukraine crisis. The article seeks to answer the question "what role has energy played in Russia-EU relations since Ukraine crisis?"

The developments in Ukraine caused a lot of fluctuations in the political, security, and economic relations between Russia and the European Union. Following the Ukraine crisis, a new Cold War has broken out between Russia and the West. The adoption of a resolution against Russia on the illegal act of annexing Crimea to its territory, the removal of Russia from the G8 summit, the suspension of the new visa agreement, economic sanctions, and especially sanctions on those involved in the crisis, sharp decline in exports and imports, are examples of suspension of relations between Russia and the European Union after the Ukrainian crisis. Nevertheless, energy relations between Russia and the European Union have so far not been affected by political interests and have continued as before. Russia, which has always used its energy as a tool to advance its political goals, has not

only used its energy against the bloc since the Ukraine crisis and strained its relations with the European Union, but it has also come up with some plans. It has sought to consolidate its trade with the union by removing Ukraine from the energy transit route to Europe, replacing new pipelines, including North Stream 2 and using Turkey's territory, and reducing Kyiv's influence on the energy transit route. Despite the political, security, and economic ties between Russia and the European Union, it seems that the energy variable has prevented spilling over their problems to other areas and helped maintain two players' relationships.

The results of the analysis of the conditions indicate that an increasing interdependence between them for at least the next decade especially in the gas sector will have remained. This is mainly related to Gazprom's dependence on the European market, the technical problem of replacing Russian gas imports in the European Union, and long-term contracts by 2030, which could result in heavy fines for parties seeking to terminate the contract.

Keywords: Energy Security, EU, Gazprom, Russia, Ukraine, Crisis.

تحلیل پایداری روابط انرژی روسیه و اتحادیه اروپا پس از بحران اوکراین از دیدگاه نظریه وابستگی متقابل

علی صباغیان*

استادیار مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه تهران

رؤیا رسولی

دانشجوی دکتری مطالعات منطقه‌ای، دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۱۸ - تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۰۹/۲۲)

چکیده

بی‌تردید در قرن جدید، انرژی برای بقای همه کشورهای حیاتی است و تأمین بایات و ارزان قیمت آن به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های کشورهای و اقتصادهای جهانی تبدیل شده است. انرژی و نقش بی‌بدیل آن در رقابت‌های ژئوپلیتیکی، نوعی تقسیم‌بندی جهانی میان کشورهای را شکل داده است: ۱. کشورهای صادرکننده انرژی، ۲. کشورهای واردکننده انرژی ۳. کشورهای انتقال‌دهنده انرژی که اقدام‌ها و رفتارهای هر یک از آنها برای دستیابی به منافع بیشتر، سازنده و قوام‌بخش ژئوپلیتیک انرژی جهانی است. در این نوشتار به دنبال بررسی و ارزیابی کنش‌ها، واکنش‌ها و رفتارهای روسیه به‌عنوان صادرکننده انرژی و اتحادیه اروپا به‌عنوان واردکننده انرژی پس از بحران اوکراین به‌عنوان انتقال‌دهنده انرژی هستیم. با روش توصیفی در پی پاسخ این پرسش هستیم که متغیر انرژی چه نقشی در روابط روسیه و اتحادیه اروپا پس از بحران اوکراین داشته است؟ در پاسخ این پرسش می‌توان گفت، به نظر می‌رسد که با وجود تیرگی‌های ایجادشده در روابط سیاسی، امنیتی و اقتصادی میان روسیه و اتحادیه اروپا، متغیر انرژی مانع قطع این روابط شده و به استمرار روابط این دو بازیگر کمک کرده است. نتایج توصیف و تحلیل شرایط، حاکی از وجود نوعی وابستگی متقابل فزاینده میان آنها دست‌کم تا یک دهه آینده به‌ویژه در بخش گاز است. این موضوع بیشتر مربوط به وابستگی گازپروم به بازار اروپا، مشکل فنی جایگزینی واردات گاز روسیه برای اتحادیه اروپا و قراردادهای طولانی‌مدت تا سال ۲۰۳۰ است که جریمه‌های بسیار سنگینی برای طرف‌هایی دارد که می‌خواهند آن را پیش از پایان دوره قرارداد فسخ کنند.

واژگان اصلی

اتحادیه اروپا، امنیت انرژی، بحران اوکراین، روسیه، گازپروم.

مقدمه

با توجه به نقش حیاتی انرژی برای بقای کشورها، در حال حاضر تأمین باثبات و ارزان قیمت آن به یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های کشورهای اقتصادهای جهانی تبدیل شده است. انرژی و نقش بی‌بدیل آن در رقابت‌های ژئوپلیتیکی، نوعی تقسیم‌بندی جهانی میان کشورها را در این زمینه شکل داده است و این سه دسته کشور را ایجاد کرده است: ۱. کشورهای صادرکننده انرژی، ۲. کشورهای واردکننده انرژی و ۳. کشورهای انتقال‌دهنده انرژی. در چنین وضعیتی روسیه با داشتن بزرگ‌ترین ذخایر انرژی به ترتیب مقام اول و سوم تولیدات گاز و نفت جهان را به خود اختصاص داده است. اتحادیه اروپا نیز به دلیل محدودیت‌های منابع انرژی، به یکی از بزرگ‌ترین بازارهای مصرف جهانی انرژی به‌ویژه انرژی تولیدشده در روسیه تبدیل شده است. اقتصادهای مکمل، موقعیت ژئوپلیتیک و نزدیکی جغرافیایی و نیز نیازهای حوزه حساس انرژی، همکاری و مشارکت میان آن‌ها را اجتناب‌ناپذیر ساخته است و نوعی وابستگی متقابل متقارن را میان آن‌ها به وجود آورده است. این مقاله به دنبال بررسی و ارزیابی کنش‌ها، واکنش‌ها و رفتارهای روسیه به‌عنوان صادرکننده انرژی و اتحادیه اروپا به‌عنوان واردکننده انرژی پس از بروز بحران در اوکراین به‌عنوان انتقال‌دهنده انرژی است.

در این نوشتار در پی پاسخ این پرسش هستیم که متغیر انرژی چه نقشی در روابط روسیه و اتحادیه اروپا پس از بحران اوکراین داشته است؟ در پاسخ این پرسش می‌توان گفت، به‌نظر می‌رسد تیرگی‌های ایجادشده در روابط سیاسی، امنیتی و اقتصادی میان روسیه و اتحادیه اروپا پس از بحران اوکراین، متغیر انرژی مانع قطع این روابط شده و به استمرار روابط این دو بازیگر کمک کرده است. در این نوشتار ابتدا نظریه وابستگی متقابل به‌عنوان چارچوب نظری پژوهش را تبیین می‌کنیم. سپس ضمن توصیف وضعیت انرژی در روسیه و اتحادیه اروپا به اختصار روابط روسیه و اتحادیه اروپا را ارزیابی می‌کنیم. در پایان، تأثیر بحران اوکراین بر روابط سیاسی، امنیتی و اقتصادی روسیه و اتحادیه اروپا با تأکید بر روابط آن‌ها حول محور انرژی را بررسی می‌کنیم.

وابستگی متقابل چارچوب نظری برای تبیین پایداری روابط انرژی روسیه و اتحادیه اروپا

نظریه وابستگی متقابل در اواخر دهه ۱۹۷۰ شکل گرفت، به دنبال تغییرهایی که در ویژگی‌های اصلی نظام بین‌الملل ایجاد شد. در این زمان نظریه‌پردازانی همچون ادوارد مورس،^۱ جوزف نای،^۲ رابرت کیون^۳ و ریچارد کوپر^۴ در پی طرح نظریه نوین و تبیین و فهم روابط بین‌الملل به شیوه‌ای متفاوت از نظریه‌های واقع‌گرایی برآمدند (Talebi Arani and Others, 2016: 90).

1. Edward L. Morse
2. Joseph Nye
3. Robert Keown
4. Richard N. Cooper

از دیدگاه این نظریه، مسائل اساسی جهان دیگر تنها مسائل نظامی، امنیتی و راهبردی نیستند، بلکه مسائل اقتصادی، زیست‌محیطی، اجتماعی و فرهنگی اهمیت بیشتری یافته‌اند (Keohane and Nye, 1973: 160). از وابستگی متقابل تعریف‌های مختلفی ارائه شده است. در تعریف مبتنی بر دیدگاه کیون و نای، وابستگی متقابل اشاره به موقعیتی دارد که شاخص اصلی آن تأثیر متقابل کشورها یا بازیگران مختلف است. بدین معنی که دولت‌ها و جوامع آسیب‌پذیر هستند نسبت به رویدادها و روندهایی که در دیگر کشورها روی می‌دهد؛ به طوری که اگر جایگاه یک ملت تغییر یابد، در پی آن جایگاه دیگر ملت‌ها نیز در تأثیر قرار خواهد گرفت (Keohane and Nye, 1987: 728). تعریف دوم برگرفته از نگاه کوپر است. او بیشتر از زاویه اقتصادی به نظریه وابستگی متقابل می‌نگرد. از دید او نوعی حساسیت ملی فزاینده در قبال پیشرفت‌های اقتصاد بیرونی به وجود می‌آید که این حساسیت می‌تواند آگاهانه یا ناآگاهانه باشد (Tollison and Willett, 1973: 260). در تعریف سوم که از نظر والتز گرفته شده است، وابستگی متقابل رابطه‌ای است که گسست آن هزینه‌های زیادی برای هر دو طرف به بار می‌آورد. به طوری که اگر یک نظام آسیب ببیند، دیگر نظام‌ها آسیب خواهند دید (Waltz, 1970: 89). با توجه به رابطه دوسویه میان روسیه و اتحادیه اروپا، وجود ذخایر سرشار از انرژی در روسیه، کمبود انرژی و نیاز شدید اتحادیه اروپا به آن، موقعیت ژئوپلیتیک و نزدیکی جغرافیایی آن‌ها، حجم بالای تجارت میان دوطرف و نیز حوزه حساس انرژی نفت و گاز، همکاری و مشارکت میان روسیه و اتحادیه اروپا را اجتناب‌ناپذیر ساخته است (Ilkhanipor and Bahrami, 2013: 29).

در مورد اصل وابستگی و وجود نیازهای راهبردی به‌ویژه در حوزه انرژی میان روسیه و اتحادیه اروپا نوعی اتفاق نظر وجود دارد (Asgarkhani and Others, 2011: 143). نوع و میزان تقارن داشتن یا تقارن نداشتن میان این دو بازیگر قدرتمند جهانی موجب اختلاف میان تحلیلگران شده است. در وابستگی متقابل نامتقارن یک طرف به طور کامل به دیگری وابسته است، در حالی که در وابستگی متقابل متقارن هر دو طرف از شرایط وابستگی یکسانی برخوردارند (Keohane and Nye, 1987: 11). تقارن داشتن یا تقارن نداشتن یکی از مؤلفه‌های مهم نظریه وابستگی متقابل است. همان‌طور که روابط نامتقارن ممکن است به ایجاد تنش و درگیری منجر شود، روابط متقارن می‌تواند سبب ایجاد مشوق‌هایی برای کاهش منازعات و دشمنی شود. در مورد نوع وابستگی میان روسیه و اتحادیه اروپا دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد. بسیاری از تحلیلگران همچون اندرو مورگنتن، رابرت لارسون، دوید هیوز و باکمی تفاوت فیلیپس پرودرو معتقدند که وابستگی متقابل روسیه و اتحادیه اروپا از نوع نامتقارن و به سود اتحادیه اروپاست (Hughes, 2007: 80). از دید آن‌ها اگرچه از نظر روابط تأمین‌کنندگی و مصرف‌کنندگی اتحادیه اروپا به روسیه نیازمند است و حتی برخی از کشورهای عضو

اتحادیه به‌طور کامل انرژی خود را از روسیه تأمین می‌کنند؛ در مقابل توسعه تجارت روسیه و حفظ رشد تولید ناخالص داخلی روسیه وابسته به صادرات انرژی به اتحادیه اروپا است. در مقابل عده‌ای دیگر، این نوع وابستگی را نامتقارن و به سود روسیه تحلیل کرده‌اند. برای نمونه، ولادیمیر میلوف^۱ بر این باور است که روسیه به‌عنوان تأمین‌کننده انرژی، ابزارهای قوی‌تر و مؤثرتری در مقایسه با غرب به‌عنوان یک مصرف‌کننده انرژی در بازار دارد (Milov, 2006: 288-300). فضای روابط روسیه و اتحادیه اروپا همواره در تأثیر مسائل سیاسی، امنیتی، ژئوپلیتیکی، حقوق بشر با تنش‌های بسیاری همراه بوده و گسست‌های هویتی، گفتمانی هنجاری نیز به این تنش‌ها و رقابت‌ها دامن زده است، اما عامل‌هایی همچون مجاورت جغرافیایی، چالش‌ها و تهدیدهای نوین بین‌المللی و به‌ویژه وابستگی متقابل این دو بازیگر مهم عرصه بین‌الملل به‌ویژه در حوزه انرژی، نوع وابستگی میان آن دو را به سمت متقابل و متقارن سوق داده است (Attar and Tajmiri, 2019: 412). در نتیجه، بحث امنیت انرژی را به یکی از مهم‌ترین مسائل میان این دو بازیگر تبدیل کرده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی برای بررسی روابط میان اتحادیه اروپا و روسیه با چشم‌انداز انرژی انجام شده است که در ادامه برخی از آن‌ها را بیان می‌کنیم. در این نوشتار ما شکاف موجود در روابط بعد از بحران اوکراین را در نظر گرفته‌ایم که تاکنون پژوهشی آن را بررسی نکرده است. عسکرخانی و دیگران (۲۰۱۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی روابط روسیه و اتحادیه اروپا و چشم‌انداز آن» به دنبال پاسخ این پرسش هستند که آیا روسیه در سال‌های آینده همکار و شریک مطمئن و جذابی برای اتحادیه اروپا خواهد بود و آیا روسیه و اتحادیه اروپا راهبردهای مشترکی برای حل مسائل خود خواهند یافت؟ این پژوهشگران پس از بررسی زمینه‌های تاریخی روابط میان روسیه و اتحادیه اروپا به زمینه‌ها و عامل‌های مؤثر در این رابطه پرداخته و به چالش‌ها و روابط میان آن‌ها اشاره کرده‌اند. آن‌ها به این نتیجه می‌رسند تا زمانی که ملاحظات سیاسی و امنیتی بر روابط دو طرف حاکم است ابهام، عدم قطعیت و بدبینی را پدید آورده و مانع از تعامل سازنده و شکل‌گیری فضایی به دور از تنش می‌شود.

ایلخانی پور و بهرامی (۲۰۱۳) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر عامل انرژی بر روابط روسیه و اتحادیه اروپا» معتقدند بهبود و ارتقای روابط روسیه و اتحادیه اروپا تا حد زیادی مشروط به همکاری متقابل آن‌ها در حوزه انرژی است. بنابراین بازتعریف روابط انرژی روسیه و اتحادیه اروپا و هدف‌های اصلی سیاست انرژی روسیه در برابر اتحادیه اروپا برعکس در این زمینه

اهمیت دارد. از این دیدگاه، تفاوت درجه وابستگی متقابل در روابط انرژی روسیه و اتحادیه اروپا، اختلاف منافع و هدف‌های دوطرف در حوزه سیاست‌گذاری انرژی تاکنون تأثیر منفی بر روابط دوطرف در این حوزه راهبردی داشته است. آن‌ها معتقدند نوع روابط میان روسیه و اتحادیه اروپا درباره محور انرژی از نوع وابستگی متقابل نامتقارن است.

نیاکویی و دیگران (۲۰۱۲) در مقاله‌ای سیاست‌های انرژی اتحادیه اروپا و کاهش وابستگی به روسیه را بررسی کرده‌اند. در این مقاله آن‌ها به دنبال بررسی ظرفیت‌های انرژی روسیه و روابط این کشور با اتحادیه اروپا در چارچوب مسئله امنیت انرژی هستند و با نگاهی به سیاست‌های اتحادیه اروپا در حوزه انرژی به مهم‌ترین چالش‌هایی می‌پردازند که دیپلماسی انرژی اتحادیه اروپا با آن مواجه است. در این مقاله آن‌ها نتیجه می‌گیرند که اتحادیه اروپا برای موفقیت در یک سیاست مشترک و دیپلماسی انرژی نیازمند دستیابی به هماهنگی در بخش‌های سه‌گانه این اتحادیه و همچنین میان دولت‌های عضو است. احمدیان و مرادی (۲۰۱۴) در مقاله خود با عنوان «معادله انرژی در اوراسیا و عمل‌گرایی روسی» این موضوع را بررسی کرده‌اند که چرا روسیه در سال‌های اخیر وزنه انرژی در سیاست خارجی و امنیتی خود را به شدت افزایش داده است و آن را به موضوع انرژی پیوند زده است. از نگاه آنان روسیه به دنبال پیوند میان سیاست خارجی و امنیتی و انرژی و تلاش برای حفظ موقعیت خود در فرایند و توزیع انرژی منطقه خزر است. از آنجایی که پس از فروپاشی اتحاد شوروی، غرب به درخواست همگرایی روس‌ها پاسخ مناسب نداده است و با گسترش ناتو به شرق خطری برای منافع و امنیت ملی روسیه ایجاد کرده است، روسیه نیز در مقابل تلاش کرده است از ابزار انرژی برای ایستادگی در برابر فشارهای غرب و چانه‌زنی در مورد امنیت انرژی اروپا بهره ببرد. در نتیجه، از انرژی به عنوان اهرم سیاسی برای فشار علیه غرب استفاده کند. بررسی پژوهش‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که پژوهشگران به روابط روسیه و اتحادیه اروپا از زاویه‌های مختلف سیاسی، امنیتی، اقتصادی توجه کرده‌اند. با این حال، تاکنون روابط روسیه و اتحادیه اروپا پیرامون محور انرژی پس از بحران اوکراین از منظر وابستگی متقابل بررسی نشده است. از این‌رو، در این نوشتار به عنوان یک پژوهش جدید به این موضوع توجه و آن را بررسی می‌کنیم.

وضعیت انرژی در روسیه و اتحادیه اروپا

روسیه به عنوان اولین تولیدکننده گاز طبیعی، دومین تولیدکننده زغال سنگ طبیعی، سومین تولیدکننده نفت خام جهان و چهارمین تولیدکننده انرژی هسته‌ای جهان، نقش فعالی در رقابت‌های منطقه‌ای و جهانی بازی کرده است. بنابر آخرین اطلاعات منتشر شده به وسیله

شرکت نفت انگلیس^۱ در مورد ذخایر اثبات شده، ذخایر نفت روسیه در سال ۲۰۱۶، ۸۰ میلیارد بشکه، ذخایر گاز این کشور حدود ۴۷/۷۹۸ تریلیون مترمکعب و ذخایر زغال سنگ آن حدود ۱۷۷ میلیارد تن برآورد شده است (World Energy Outlook, 2017). بیشتر ذخایر نفتی روسیه در غرب سیبری، در منطقه اورال-ولگا واقع شده است. منطقه مانسیسک^۲ در غرب سیبری نیز بزرگترین منطقه تولیدکننده نفت در روسیه است که حدود ۴،۸ میلیون بشکه نفت در روز تولید می‌کند. ۱۲ درصد تولیدات نفت روسیه از شرق سیبری و خاور دور روسیه، یعنی کراسنویارسک^۳، ایرکوتسک^۴، یاکوتیا^۵ و ساخالین^۶ تأمین می‌شود. در درازمدت، میدان‌های نفتی شرقی و قطب شمال روسیه، می‌توانند نقش بیشتری در تولیدات نفتی داشته باشند. جدول ۱ میدان‌های نفتی و میزان تولید نفت روسیه در سال ۲۰۱۶ را نشان می‌دهد (Country Analysis Brief: Russia, 2017).

جدول ۱. مناطق نفتی و میزان تولیدات نفتی آن‌ها در روسیه در سال ۲۰۱۷

منطقه	میلیون بشکه	منطقه	میلیون بشکه
سیبری غربی	۶۲۹۴	ساخالین	۳۴۴
مانسیسک	۴۸۳۰	یاکوتیا	۲۰۴
یامال	۹۷۷	آرخانگلسک	۳۲۸
سایر مناطق سیبری غربی	۴۸۷	جمهوری کومی	۲۸۴
اورال - ولگا	۲۴۹۸	خزر	۴۱
سیبری شرقی و خاور دور	۱۳۳۸	دریای قطب شمال	۳۶
کراسنویارسک	۴۲۶	ایرکوتسک	۳۶۴
دیگر	۵۷	جمع	۱۸۵۰۸

Source: World Energy Outlook, 2017.

بنا بر آمارهای سال ۲۰۱۷، روسیه با داشتن ۴۷/۷۹۸ تریلیون مترمکعب گاز، حدود یک‌چهارم ذخایر اثبات شده گاز جهانی را دارد که بیشتر آن در مناطق غرب سیبری قرار دارد. پنج میدان از بزرگ‌ترین میدان‌های عملیاتی گازپروم یعنی یامبورگ، اونگوی، مدوژیسه، زپولیارنوی و بوانکو روی هم رفته، یک سوم کل ذخایر گاز طبیعی روسیه را تشکیل می‌دهند. روسیه

1. British Petroleum (BP)
2. Mansiisk
3. Krasnoyarsk
4. Irkutsk
5. Yakutia
6. Sakhalin

می‌خواهد با ساخت خط لوله نورد استریم ۲، میزان تولیدات گازی خود را تا چندین برابر افزایش دهد. جدول ۲ میزان و میدان‌های گازی روسیه در سال ۲۰۱۶ را نشان می‌دهد (Worldwide Look at Reserves and Production, 2016: 22).

روسیه به‌عنوان یکی از ابرقدرت‌های انرژی جهانی ذخایر هیدروکربنی، نقش تعیین‌کننده‌ای در معادله‌های بین‌المللی انرژی دارد. ذخایر عظیم نفت و گاز روسیه سبب شده است این کشور با تحکیم ارکان مادی هژمونی خود بر اقتصاد جهانی، از انرژی به‌عنوان ابزار اعمال قدرت و کسب ثروت بهره‌برداری کند (Faraji Rad and Salehi Dolatabad, 2018: 38) از این‌رو، انرژی مهم‌ترین و اصلی‌ترین عنصر سیاست خارجی روسیه را تشکیل می‌دهد؛ به‌طوری‌که دیمتری ترینین^۱ از کارشناسان برجسته روسی می‌گوید «پیروزی‌های روسیه در اواخر قرن نوزدهم به‌سبب ارتش و نیروی دریایی آن کشور بود، اما اکنون نفت و گاز طبیعی، پیروزی‌های روسیه را رقم می‌زند» (Dehghani Firouzabadi and Mousavi, 2013: 38). با فروپاشی اتحاد شوروی، کاهش توان نظامی و مشکلات ساختاری اقتصادی، رهبران روسیه تلاش کرده‌اند از اهرم انرژی برای پیشبرد سیاست خارجی خود استفاده کنند. برای نمونه، در سال ۱۹۹۱ بلافاصله پس از اعلام استقلال لیتوانی، روسیه انتقال انرژی به لیتوانی را متوقف کرد و در سال ۱۹۹۳، هنگامی که استونی در مورد بیگانگان تصویب کرد، انتقال گاز به این کشور را نیز قطع کرد. در سال ۱۹۹۵، قیمت گاز صادراتی خود به اوکراین را افزایش داد و هم‌زمان پیشنهاد پیوستن اوکراین به اتحادیه گمرکی سی‌آی‌اس را مطرح کرد. در سال ۱۹۹۸، پیش از مذاکرات روسیه بر سر استقرار نیروهای روسی در منطقه ورنیستریا اعلام کرد به‌زودی گاز مولداوی را قطع خواهیم کرد (Cenusa and Others, 2014: 181-183).

جدول ۲. مناطق گازی و میزان تولیدات گازی آن‌ها در روسیه در سال ۲۰۱۷

منطقه	تریلیون مترمکعب	منطقه	تریلیون مترمکعب
سیبری غربی	۰,۵۴	ایرکوتسک	۹,۷۴
یامال	۰,۵	یاکوتیا	۰,۰۰۲
مانسیسک	۰,۰۳	اورال - ولگا	۰,۰۳
تامسک	۰,۰۰۵	اورنبورگ	۰,۰۱۹
سیبری شرقی و خاور دور	۰,۰۴۸	آستراخان	۰,۱۱
ساخالین	۰,۰۲	جمهوری کومی	۰,۰۰۲
کراسنویارسک	۰,۰۱۴	دیگر	۰,۰۱۱
جمع		۱,۲۶	

Source: Country Analysis Brief: Russia, 2017.

با توجه به نقش مهم انرژی در اقتصاد روسیه، داشتن بازار امن عرضه و مصرف انرژی، همواره از دغدغه‌های اصلی این کشور بوده است. در مقابل، اتحادیه اروپا به‌عنوان بزرگ‌ترین بازار مصرف‌کننده انرژی جهانی، به دلیل محدودیت‌های منابع و مشکلات دستیابی مطمئن و ارزان قیمت به انرژی، از مهم‌ترین بازارهای هدف روسیه است. اتحادیه اروپا بزرگ‌ترین واردکننده انرژی در جهان است و بیش از نیمی از انرژی مصرفی خود را وارد می‌کند. تولید سوخت‌های فسیلی آن در داخل رو به کاهش است و پیش‌بینی‌ها حاکی از آن است که واردات گاز این اتحادیه در سال‌های ۲۰۲۰ تا ۲۰۳۰ افزایش خواهد یافت. جدول ۳ میزان تولید و مصرف نفت و گاز در سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۷ را نشان می‌دهد. آمارها نشان می‌دهد که میزان تولید نفت و گاز در سال ۲۰۱۷ نسبت به سال ۲۰۱۲ کاهش یافته است، اما در عوض میزان مصرف نفت و گاز افزایش یافته است.

جدول ۳. کل میزان مصرف نفت و گاز اتحادیه اروپا در سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۷

سال	۲۰۱۲	۲۰۱۳	۲۰۱۴	۲۰۱۵	۲۰۱۶	۲۰۱۷	واحد
تولید نفت	۶۴/۹	۶۱	۵۹/۹	۶۴	۶۲/۶	۶۱/۱	میلیون تن
مصرف نفت	۵۷۲/۶	۵۵۷/۷	۵۵۴/۹	۵۶۴/۲	۵۷۰/۱	۵۸۲	میلیون تن
تولید گاز	۷۸/۳	۷۷/۲	۶۹/۴	۶۳/۱	۶۲/۶	۶۰/۶	میلیارد مترمکعب
مصرف گاز	۳۹۳/۸	۳۸۷/۱	۳۴۳/۵	۳۵۷/۹	۳۸۲/۷	۳۹۸/۴	میلیارد مترمکعب

Source: Quarterly Report on European Gas Markets, 2020.

روسیه مقام اول تأمین‌کننده انرژی اتحادیه اروپا را دارد. در سال ۲۰۱۷، ۳۸٫۹ درصد واردات زغال سنگ اتحادیه از روسیه بوده است. در مورد نفت خام نیز روسیه با تأمین ۳۰ درصد نفت خام اتحادیه، بزرگ‌ترین تأمین‌کننده نفت خام آن است. بیشترین میزان گاز مصرفی اتحادیه نیز از روسیه تأمین می‌شود. براساس سندی که اتحادیه اروپا در سال ۲۰۰۶ منتشر کرده است، تا سال ۲۰۳۰، میزان واردات انرژی اروپا از روسیه به بیش از ۸۰ درصد خواهد رسید. همچنین تقاضای گاز طبیعی اروپا به دلیل گازی شدن روزافزون صنایع اروپایی به سرعت در حال افزایش است (BP Statistical Review of World Energy, 2017). سند چشم‌انداز اتحادیه اروپا در سال ۲۰۰۶، روند تولید و مصرف انرژی در اتحادیه را تا سال ۲۰۳۰ به صورت جدول ۴ برآورد کرده است.

جدول ۴. پیش‌بینی روند تولید و مصرف انرژی در اتحادیه اروپا از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۳۰
(برحسب میلیون تن)

انرژی	۲۰۱۰	۲۰۱۵	۲۰۲۰	۲۰۲۵	۲۰۳۰
تولید	۷۵۱/۷	۷۱۴/۳	۶۸۸/۹	۶۷۹/۶	۶۸۹/۹
مصرف	۱۷۱۰/۱	۱۷۲۵/۹	۱۷۸۲/۶	۱۷۹۲	۱۷۷۹/۵

Source: BP Statistical Review of World Energy, 2017.

پیشینه روابط روسیه و اتحادیه اروپا در حوزه انرژی

در مدت بیش از چهار دهه، امنیت انرژی به یکی از مهم‌ترین حوزه‌های همکاری میان روسیه و اتحادیه اروپا تبدیل شده است (Danreuther, 2016: 915). با پایان جنگ جهانی دوم و شکل‌گیری اتحادیه اروپا، اتحاد شوروی انتقال انرژی را به کشورهای عضو پیمان ورشو و سپس کشورهای اروپای غربی از جمله اعضای ناتو و جامعه اروپا براساس قراردادهای بلندمدت آغاز کرد (Siddi, 2017: 17-117). بحران‌های نفتی سال‌های ۱۹۷۴ و ۱۹۷۳ و تحریم‌های نفتی اعراب، اتحادیه اروپا را بر آن داشت تا برای مقابله با تکرار این‌گونه تحریم‌ها راهبرد جدیدی را به کار گیرد. اولین واکنش رسمی اتحادیه، تأسیس سازمان بین‌المللی انرژی در سال ۱۹۷۴ و طرح تشکیل منشور انرژی اروپایی بود که موجب افزایش ارتباطات راهبردی نفت و گاز اتحاد شوروی و اتحادیه اروپا شد. در سال ۱۹۸۳، اتحاد شوروی خط لوله یونگ-یوژرود برای انتقال گاز سیبری با کشتی به بازارهای اروپای غربی را راه‌اندازی کرد. با فروپاشی اتحاد شوروی در سال ۱۹۹۰، اقدام‌هایی برای تسهیل تجارت و گسترش همکاری در بخش انرژی اروپای غربی، اتحاد شوروی و اروپای شرقی و مرکزی انجام شد و طرح کمک به توسعه منابع نفت و گاز اتحاد شوروی و افزایش همکاری با آن، ارائه شد. این طرح زمینه‌ساز تأسیس منشور انرژی اروپایی در سال ۱۹۹۱ و سرانجام تشکیل سازمان بین‌المللی انرژی و منشور انرژی شد (Soltani and Behmanesh, 2015: 213).

از آنجا که بیشتر صادرات و انتقال انرژی روسیه به اروپا از راه اوکراین و روسیه انجام می‌شود، روابط شکننده و گاه خصمانه میان کی‌یف، مینسک و مسکو وقفه کوتاهی در انتقال گاز طبیعی به اروپا را موجب شده است. به طوری که بازار مصرف انرژی اروپا همواره در پرتو روابط روسیه و اوکراین دستخوش تغییر شده است. اوکراین که تا قبل از سال ۲۰۰۴، از تخفیف گاز روسیه بهره‌مند می‌شد، با رخداد انقلاب نارنجی در سال ۲۰۰۴ و در نتیجه آن تغییر گرایش سیاست خارجی کی‌یف به سوی ناتو و اتحادیه اروپا، گازپروم شروع به حذف تخفیف‌ها و بالابردن قیمت‌ها کرد (Yafimava, 2015: 3). از سال ۲۰۰۵ کشمکش‌های مداومی در مورد قیمت گاز و هزینه‌های حمل و نقل آن میان روسیه و اوکراین شکل گرفت و

روسیه از قیمت گاز به عنوان ابزاری سیاسی برای ایجاد فشار بر اوکراین بهره‌برداری کرد (Kapeller, 2014: 109). اقدام دولت روسیه در قطع موقتی صدور گاز به اوکراین و بازارهای اروپا در اوایل ژانویه ۲۰۰۶، هشدار بزرگ و تکان‌دهنده‌ای برای مقام‌های بروکسل و دولت‌های اروپایی بود. به‌ویژه آنکه بیش از نیمی از گاز وارداتی اتحادیه اروپایی از خاک اوکراین می‌گذشت (Balmaceda, 2013: 6). در روزهای آغازین سال ۲۰۰۷ روسیه مقام‌های مینسک را زیر فشار گذاشت تا افزایش بهای ۱۰۵ دلاری را بپذیرند و در برابر ۵۰ درصد سهام، سامانه خطوط لوله گاز خود را به گاز پروم واگذار کنند. روسیه سفید در واکنش به اقدام روسیه تعرفه گمرکی نفت روسیه به اروپا را افزایش داد که از راه خط لوله «دروژبا»^۱ انجام می‌گرفت. این موضوع منجر به قطع صادرات موقتی نفت به اروپا و نگرانی رهبران اروپا شد. در سال ۲۰۰۹ اختلاف نظر میان مسکو و کیف در ارتباط با قیمت گاز منجر به اختلال در جریان گاز به سوی بازارهای اروپایی شد که به شدت بر اقتصاد و جامعه کشورهای اروپای شرقی و جنوبی تأثیر گذاشت.

در سال ۲۰۱۱، کمیسیون اروپا و دولت روسیه مقرر کردند چشم‌اندازی بلندمدت در مورد روابط دوجانبه خود در حوزه انرژی تعریف کنند. در نتیجه، تفاهم‌نامه «نقشه راه همکاری اتحادیه اروپا و روسیه در حوزه انرژی تا سال ۲۰۵۰» را با هدف ارتقای روابط متقابل در زمینه انرژی امضا کردند (Stern and Others, 2009: 43-45). از سال ۲۰۱۲ به بعد حجم انتقال گاز از راه جریان شمالی^۲ به‌طور چشمگیری افزایش یافت، در حالی که حجم انتقال از اوکراین کاهش یافت (Quarterly Report on European Gas Markets, 2015). با رخداد بحران اوکراین مناقشات جدیدی میان روسیه و اوکراین شکل گرفت.

بحران اوکراین و روابط روسیه و اتحادیه اروپا

۱. بحران اوکراین و روابط سیاسی، امنیتی و اقتصادی روسیه و اتحادیه اروپا

بحران اوکراین در سال ۲۰۱۴، نخست مسئله‌ای داخلی محسوب می‌شد که با توجه به موقعیت راهبردی آن و بازی ژئوپلیتیک قدرت‌های جهانی تبدیل به چالش بین‌المللی شد. سرانجام به جدی‌ترین تنش در روابط مسکو و غرب بعد از جنگ سرد تبدیل شد. این کشور با توجه به اهمیت راهبردی و موقعیت ژئوپلیتیک خود به محل تلاقی منافع قدرت‌های بزرگ منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای مانند روسیه، اتحادیه اروپا و ایالات متحده آمریکا تبدیل شده است (MacMahon, 2014). روسیه که کشورهای واقع در اروپای شرقی را حیطه خلوت خود می‌داند؛ منافع حیاتی فراوانی را در اروپای شرقی و به‌ویژه اوکراین و شبه‌جزیره کریمه برای

1. Дружба / Druzhba
2. Nord Stream

خود قائل است. این منطقه به واسطه موقعیت کشتیرانی بین‌المللی و حضور ناوگان مهم اتمی روسیه در بندر سوواستوپول همواره برای روسیه اهمیت داشته است. در مقابل، اتحادیه اروپا نیز از تسلط روسیه بر شرق اروپا بیم فراوانی داشته و همواره کوشیده است قبل از اقدام روسیه پیش‌گام شده و در کنار ناتو وارد حیات خلوت روسیه شود.

اولین جرقه بحران اوکراین زمانی بود که ویکتور یانوکوویچ، رئیس‌جمهوری این کشور زیر فشارهای روسیه از امضای توافق‌نامه تجارت آزاد با اتحادیه اروپا خودداری کرد. مخالفان رئیس‌جمهور در اعتراض به این اقدام به خیابان‌ها آمدند و سرانجام با گسترش اعتراض‌های خیابانی و کشته‌شدن پنج نفر، یانوکوویچ با رأی پارلمان برکنار و به روسیه گریخت. پس از این رویدادها نیروهای روسیه نیز به بهانه حمایت از روس‌تبارهای مقیم کریمه این منطقه را اشغال کردند. سپس با برگزاری همه‌پرسی در ۱۶ مارس ۲۰۱۴ کریمه به‌طور رسمی بخشی از خاک روسیه شد. این مسئله تقابل جدی روسیه و غرب در موضوع اوکراین را فراهم آورد (Fallahi and Ameri, 2016: 73). روسیه با مداخله نظامی در اوکراین و پیوسته‌سازی شبه‌جزیره کریمه به خاک خود کوشیده است توازن را به زیان رقیب خود یعنی اتحادیه اروپا برهم زند و در مقابل نیز طرف‌های اروپایی بر شدت حمایت‌های خود از حکومت جدید به سرکوب روس‌گراها پرداختند (Gomes, 2018: 69).

با دخالت‌های روسیه در بحران اوکراین و پیوسته‌سازی شبه‌جزیره کریمه واکنش‌های متنوعی نسبت به تعرض روسیه به حاکمیت این کشور از سوی کشورهای غربی و به‌ویژه اتحادیه اروپا ایجاد شد. پس از بحران اوکراین روابط سیاسی، اقتصادی و امنیتی روسیه و اتحادیه اروپا به تیرگی رفت. در بعد سیاسی و امنیتی، قطعنامه‌ای علیه روسیه مبنی بر غیرقانونی بودن عمل روسیه در مورد پیوسته‌سازی کریمه به خاک روسیه در مجمع عمومی سازمان ملل تصویب شد. روسیه از گروه هشت حذف و این گروه به گروه هفت تبدیل شد. مذاکرات روسیه و اتحادیه اروپا در مورد ویزا و موافقت‌نامه جدید معلق شد و حتی تحریم‌هایی علیه افرادی اعمال شد که در این بحران نقش داشتند. به‌طور مثال، دارایی‌های ۱۱۹ فرد و ۲۳ نهاد، بلوکه شد و ممنوعیت‌هایی برای سفر ۲۱ شهروند روس که در رویدادهای اوکراین دست داشتند، اعمال شد و سرانجام اتحادیه اروپا همکاری‌های امنیتی و نظامی خود را با روسیه قطع کرد (Sabbaghian and Samoudi, 2015: 83-109). در بعد اقتصادی اتحادیه اروپا، سخت‌ترین نوع تحریم‌ها را علیه روسیه اعمال کرد. در ابتدا هرگونه عملیات بانکی، از سوی بانک سرمایه‌گذاری اروپا و بانک توسعه و بازسازی اروپا به تعلیق درآمد. هرگونه واردات و صادرات کالا به کریمه و سوواستوپول، دادن وام یا اعتبار بانکی، کمک‌های فنی و ارائه خدمات سرمایه‌ممنوع شد. تحریم‌هایی نیز در بخش دفاعی، بازار سرمایه و کالاهای دو منظوره و صنعت نفت به وجود آمد (Blockmans, 2014: 3-5).

۲. بحران اوکراین و روابط روسیه و اتحادیه اروپا پیرامون محور انرژی

با وقوع بحران اوکراین در سال ۲۰۱۴ مناقشاتی در مورد انرژی میان روسیه و اوکراین به وجود آمد. پس از بحران اوکراین و پیوسته‌سازی شبه‌جزیره کریمه به روسیه، روسیه با افزایش قیمت گاز صادراتی خود سعی در تنبیه اوکراین داشت. در مقابل اوکراین نیز برای خطوط لوله انتقال انرژی روسیه به اروپا اختلال ایجاد کرد و در نتیجه دوطرف را به میز مذاکره نشاناد (Ahmadian and Moradi, 2014: 219-235). مذاکرات روسیه و اوکراین با مشارکت اتحادیه اروپا ادامه پیدا کرد که در ژوئن ۲۰۱۴ ناکام ماند. در نتیجه، روسیه صادرات گاز به اوکراین را متوقف کرد. در واقع سه مسئله اصلی مجادله و شکست مذاکرات میان اوکراین و روسیه به بدهی‌های اوکراین از محل گاز دریافتی قبلی، ماهیت توافق‌نامه آنها و شرایط قرارداد انتقال گاز بازمی‌گشت (Loskot-Strachota and Zachmann, 2014: 3). سرانجام تا پایان اکتبر ۲۰۱۴ چندین دور مذاکرات برگزار شد که در آن با میانجیگری کمیسیون انرژی اتحادیه اروپا با توافقی موقت، شیرهای گاز روسیه به اوکراین بازگشایی شد. روسیه بعد از بحران کریمه، به‌طور موقت جریان گاز اوکراین را قطع کرده بود، اما برخلاف آنچه در بحران‌های گاز سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۹ رخ داد، انتقال گاز روسیه به اتحادیه اروپا قطع نشد و ادامه یافت و با وجود بحران اوکراین و تشدید تنش‌های سیاسی روسیه و اتحادیه اروپا، روسیه تأمین‌کننده بیش از ۴۲ درصد گاز اتحادیه بود. در واقع، قطع نفوذ کی‌یف به‌عنوان کشور مسیر انتقال انرژی و نه قطع جریان گاز به اتحادیه اروپا به مهم‌ترین و اصلی‌ترین سیاست خارجی روسیه پس از بحران اوکراین تبدیل شد. روسیه با این اقدام سه هدف اصلی را دنبال می‌کرد: ۱. حذف اوکراین از مسیر انتقال انرژی به اتحادیه اروپا؛ ۲. کاهش کنترل اوکراین بر خطوط انتقال گاز نورد و یامال؛ ۳. کاهش وابستگی به اوکراین و جایگزین کردن مسیرهای انتقال انرژی دیگر.

بنابر موافقت‌نامه انتقال گاز میان اوکراین و گازپروم، مبنی بر انقضای مدت قرارداد تا سال ۲۰۱۹، گازپروم می‌خواست وابستگی خود را به خطوط لوله اوکراین کمتر کند و در عوض مسیرهای انتقال دیگری را جایگزین سازد (Ukraine, Gazprom and Transit Issues-Factsheet, 2015). در سال ۲۰۱۴ سه راهروی انتقال انرژی از روسیه به اتحادیه اروپا وجود داشت؛ شبکه خط لوله اوکراین (ساخته شده در طول جنگ سرد)، خط لوله یامال-اروپا (از راه روسیه سفید و لهستان، ساخته شده در دهه ۱۹۹۰) و خط لوله جریان شمالی (ساخته شده در سال ۲۰۱۱).

جدول ۵. مسیرهای انتقال انرژی و حجم صادرات گاز روسیه به اتحادیه اروپا در سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۴

میزان جریان واقعی				ظرفیت	نقاط ورود به اتحادیه اروپا	مسیر انتقال انرژی
۲۰۱۴	۲۰۱۳	۲۰۱۲	۲۰۱۱			
۳۲/۸	۲۲/۱	۱۰/۶	۰/۵	۵۵	آلمان	جریان شمالی
۲۹/۸	۳۰/۶	۲۵/۰	۲۲/۸	۳۲/۹	لهستان	یامال-اروپا ^۱
۵۹/۴	۸۳/۷	۸۱/۲	۱۰۱/۱	۱۴۷/۹	اسلواکی، مجارستان، لهستان، رومانی	اوکراین

Source: Quarterly Report on European Gas Markets, 2015.

بیشتر جریان گاز اروپا و روسیه از کشورهای اوکراین و لهستان عبور می‌کند و گازپروم با طرح خط لوله نورد استریم می‌خواسته جایگزین مناسبی به جای اوکراین انتخاب کند. خط لوله گاز یامال-اروپا نیز از شبه جزیره یامال آغاز می‌شود و با عبور از لهستان و روسیه سفید به آلمان می‌رسد (World Energy Outlook, 2017: 21). همان‌طور که در جدول ۵ می‌بینیم، با درگیری میان روسیه و اوکراین، روسیه صادرات خود را بیشتر به سمت جریان شمالی و راهروی انتقال انرژی روسیه سفید انجام داده است و حجم انتقال گاز از راه راهروی اوکراین کاهش یافت.

شکل ۱. مسیرهای انتقال انرژی به اتحادیه اروپا

Source: Siddi, 2017: 110.

1. Yamal-Europe

زیربنای آینده تجارت گاز روسیه و اتحادیه اروپا: اوکراین، جریان شمالی ۲ یا جریان ترکیه

گازپروم برای انتقال گاز به اروپا هنوز به کشورهای مسیر انتقال انرژی تکیه دارد؛ این وابستگی سود شرکت گازپروم را کاهش می‌دهد و صادرات روسیه را در معرض مشکلات فنی، قانونی یا سیاسی با این کشورها قرار می‌دهد. روسیه در نظر داشت با محروم کردن اوکراین از نقش راهبردی مسیر انتقال انرژی به اتحادیه اروپا، نفوذ و قدرت کی‌یف را کاهش دهد و با متنوع‌سازی مسیرهای انتقال انرژی از وابستگی خود به اوکراین کم کند. برای این اقدام دو گزینه را در نظر داشت: جریان شمالی ۲ و جریان ترکیه (Siddi, 2017: 112). روسیه تا پایان سال ۲۰۱۴ از ساخت طرح «جریان جنوبی»^۱ حمایت می‌کرد که گاز روسیه را از راه صربستان، مجارستان، اسلوانی، بلغارستان و دریای سیاه به ایتالیا و اتریش منتقل می‌کرد و گاز منطقه جنوبی شرقی اتحادیه اروپا که بیشتر وابسته به انتقال گاز اوکراین بود را نیز تأمین می‌کرد و در عمل با این طرح اوکراین را از دور خارج می‌کرد. در دسامبر ۲۰۱۴، پوتین تصمیم گرفت این طرح را لغو و جریان ترکیه را جایگزین کند. پیش‌بینی می‌شد با اجرایی شدن کامل این جریان، در حدود ۶۳ میلیارد مترمکعب در سال، گاز روسیه به ترکیه منتقل شود. در حالی که این طرح در اواخر نوامبر ۲۰۱۵ متوقف شد. پس از اینکه هواپیماهای جنگنده ترکیه یک بمب افکن روسی را نزدیک به مرز ترکیه و سوریه بمباران کرد و این رویداد سبب به وجود آمدن بحران میان مسکو و آنکارا شد و ساخت جریان ترکیه را متوقف ساخت (Demirmen, 2016). به نظر می‌رسد اگر شرکت روسی موفق به جذب حمایت سیاسی و مالی از طرف شریک‌های خارجی خود نشود، شانس ایجاد خط لوله نورد استریم را نیز از دست خواهد داد و زمان طولانی‌تری نیاز به استفاده از مسیر انتقال انرژی اوکراین پیدا خواهد کرد. از آنجایی که در حال حاضر نیز زیرساخت کافی برای تجارت گاز با روسیه وجود دارد، اتحادیه اروپا انگیزه کمی در حمایت از ساخت خطوط لوله جدید دارد، زیرا این امر نه تنها نیاز به سرمایه‌گذاری‌های کلان دارد، بلکه خطر درگیری‌های سیاسی میان موافقان و مخالفان طرح نورد استریم ۲ را به همراه دارد. ضمن اینکه موافقت آشکار اتحادیه به این معناست که اتحادیه اروپا امنیت انرژی و تجارت خود با روسیه را بر منافع اقتصادی و راهبردی کی‌یف برتر می‌داند و به طبع روابط بروکسل با کی‌یف نیز در تأثیر قرار خواهد گرفت. زیرا اوکراین یک عضو قراردادی از انجمن انرژی اتحادیه اروپا است و کمیسیون اروپا به دلیل‌های سیاسی مشتاق است تا آن را در بازار انرژی خود حفظ کند (Zachmann and Naumenko, 2014: 6-17).

روابط روسیه و اتحادیه اروپا در سایه وابستگی متقابل

انرژی و امنیت آن، تا به امروز یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین حوزه‌های همکاری و گفت‌وگو میان روسیه و اتحادیه اروپا بوده است. نگرانی اتحادیه اروپا «تضمین امنیت عرضه» سوخت فسیلی است و پاسخ روسیه به این نگرانی، «تضمین تقاضای گازی» در بلندمدت است (Aghaei and Samoudi, 2013: 2). وجود عامل‌هایی همچون ذخایر سرشار از انرژی در روسیه، کمبود انرژی و نیاز شدید اتحادیه اروپا به آن، همکاری و مشارکت میان آن‌ها را اجتناب‌ناپذیر ساخته است. در مورد وابستگی میان روسیه و اتحادیه اروپا نوعی اجماع و اتفاق نظر میان تحلیلگران وجود دارد، اما چیزی که موجب تفرقه آن‌ها شده است، نوع، میزان، تقارن داشتن یا تقارن نداشتن وابستگی میان این دو بازیگر قدرتمند جهانی است. روسیه بزرگ‌ترین صادرکننده انرژی جهان است و از بهره‌برداری صادرات نفت و گاز به‌عنوان ابزار سیاسی و سازوکار قدرت استفاده می‌کند (Huotari, 2011: 118).

هدف اصلی روسیه، دستیابی به صادرات گاز پایدار به بالاترین قیمت ممکن است و در این زمینه شرکت‌های مسلط انرژی از جمله گازپروم، بیشترین اثر را در منافع ملی روسیه و سیاست خارجی مسکو گذاشته‌اند. روسیه می‌خواهد اروپا را هرچه بیشتر به خود وابسته کند و برای این هدف سیاست‌های مختلفی را در پیش گرفته است. یکی از این سیاست‌ها تبعیض میان مشتریان است. بر این اساس، گازپروم ترجیح می‌دهد با اعضای اتحادیه اروپا جداگانه معامله کند تا گروهی، زیرا با این کار می‌تواند از هر کشور تا بیشینه‌ی میزانی که توان پرداخت دارد و نیز بر مبنای رفتار سیاسی آن‌ها مطالبه کند. برای نمونه، فروش باقیمت کمتر به کشورهای که به منابع انرژی جایگزین دسترسی دارند (شمال غرب اروپا) و فروش به قیمت بالاتر به کشورهای که جایگزین کافی ندارند (اروپای مرکزی و شرقی). دومین سیاست روسیه، بستن قراردادهای بلندمدت با مشتریان است. روسیه تلاش کرده است با بستن قراردادهای بلندمدت، موجب حفظ وابستگی آن‌ها به منابع انرژی خود شود. بدین ترتیب به صادراتی بلندمدت و پایدار دست یابد. روسیه تاکنون با بیشتر کشورهای اروپای غربی از جمله فرانسه، آلمان، اتریش و ایتالیا قراردادهای بلندمدت گازی بسته است (Wouters and De Jong, 2011: 1-15). سومین سیاست روسیه، انحصاری کردن ذخایر گاز با تحکیم کنترل خود بر زیرساخت‌های راهبردی انرژی به‌ویژه خطوط لوله در اروپا و اوراسیا با خرید و به‌دست‌آوردن پالایشگاه‌ها، لوله‌ها و شبکه‌های انتقال‌دهنده است. این انحصار اهرم‌های سیاسی مسکو را تقویت می‌کند و قدرت چانه‌زنی آن را بالا می‌برد. چهارمین سیاست روسیه، ایجاد کارتل کنترل قیمت گاز طبیعی است که این امر اهرمی قوی برای روسیه در پیشبرد منافع سیاسی و اقتصادی‌اش محسوب می‌شود (Kaczmarek, 2005: 138).

اتحادیه اروپا نیز یکی از بزرگ‌ترین مصرف‌کنندگان گاز طبیعی جهان و علاقه‌مند به قیمت‌های پایین و تأمین مطمئن انرژی است و به این منظور، چند سیاست اصلی را دنبال کرده است: ۱. یکپارچه‌سازی بخش‌های دولت‌های عضو به یک بازار انرژی اروپایی است؛ ۲. تشویق به کاهش وابستگی به واردات گاز روسیه و هم‌زمان تنوع‌بخشی به واردات گازیشان (Niakoui and Others, 2012: 220). اتحادیه اروپا می‌کوشد با افزایش واردات گاز از کشورهای آفریقایی و خاورمیانه سهم روسیه را در صادرات انرژی کاهش دهد. سیاست دیگر اتحادیه، تنوع‌بخشی به سبد انرژی است. اتحادیه اروپا از همه گزینه‌های جایگزین گاز روسیه پشتیبانی می‌کند، از کاهش مصرف انرژی گرفته تا استفاده از سوخت‌های جایگزین مانند انرژی‌های تجدیدپذیر و منابع جایگزین گاز مانند گاز طبیعی مایع و گاز شیل.

با وجود همه طرح‌هایی که روسیه و اتحادیه اروپا ارائه کردند برای کاهش وابستگی خود به دیگری و تأکیدهای فراوان آن‌ها مبنی بر لزوم تنوع‌بخشی و یافتن جایگزین‌های مطمئن، اجرای این سیاست‌ها در عمل امکان‌پذیر نبوده است و آمارهای به‌دست‌آمده حکایت از تداوم میزان صادرات نفت و گاز از روسیه به اتحادیه دارد. به نظر می‌رسد در شرایط کنونی، اتحادیه اروپا جایگزین‌های محدودی برای انرژی روسیه در دسترس دارد. برای نمونه، افزایش واردات از شمال آفریقا دشوار است، چراکه ظرفیت خطوط لوله ایتالیا به‌طور کامل به‌کار گرفته شده است و افزایش صادرات به اسپانیا نیز کمکی نخواهد کرد، چون هیچ گاز بیشتری نمی‌تواند از شبه‌جزیره ایبری به اروپا فرستاده شود (Nicknami, 2015: 7-37). اتکا به نفت خاورمیانه یعنی منطقه بحران‌خیز کنونی نیز کار عاقلانه‌ای نیست، زیرا همواره این نگرانی وجود خواهد داشت که گروه‌های تروریستی خطوط لوله و امکانات تولید در سراسر منطقه را هدف قرار دهند. در نتیجه، مسیرهای انتقال انرژی مانند تنگه هرمز بسته و ناامن شود. ایران نیز با وجود برخورداری از ذخایر عظیم انرژی و موقعیت ویژه ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک، به دلیل مخالفت‌های آمریکا و رقابت کشورهای چینی روسیه و ترکیه نمی‌تواند بازار مناسبی برای اتحادیه باشد (Vosoughi and Others, 2016: 130). همچنین تغییر در نوع انرژی و استفاده از سوخت‌های جایگزین مانند انرژی‌های تجدیدپذیر، علاوه بر اینکه سرمایه‌ای هنگفت می‌طلبد، در کوتاه‌مدت نیز اجرایی نیست. با توجه به آثار زیست‌محیطی اندک گاز، کاربردهای انعطاف‌پذیر آن در تولید برق و گرما (Khazaei, 2018: 9)، مقررات سخت اتحادیه اروپا در زمینه محیط‌زیست و تأکید آن بر جایگزینی سوخت‌های فسیلی و مقاومت اجتماعی اتحادیه در برابر برق هسته‌ای (Yari, 2015: 266).

به نظر می‌رسد جایگزین کردن سوخت‌های دیگر به جای گاز به‌عنوان بهترین و تنها گزینه پیش رو معقول و منطقی نیست. انتخاب گازهای دیگر نیز مانند شیل آمریکا در مقایسه با گاز روسیه به‌صرفه نیست. در کنار این عوامل باید افزود که اتحادیه اروپا در عمل نمی‌تواند

دولت‌های عضو را در بازار انرژی اروپایی یکپارچه و هماهنگ کند، زیرا کشورهای عضو، همواره برای دستیابی به ارزان‌ترین و مطمئن‌ترین منبع انرژی با یکدیگر رقابت می‌کنند. برای نمونه، کشورهای بزرگ‌تر اروپا ترجیح می‌دهند منابع انرژی خود را بر مبنای توافق‌های دوجانبه تضمین کنند و کشورهای کوچک‌تر طرح مشترکی برای کاهش وابستگی خود به روسیه در نظر دارند. اگرچه از نظر روابط تأمین‌کنندگی و مصرف‌کنندگی اتحادیه اروپا وابسته به روسیه است. برخی از کشورهای عضو صد درصد به انرژی روسیه متکی هستند، قطع نفت و گاز به اروپا در هر شرایطی مساوی است با قطع درآمد روسیه و این موضوع مشکلات زیادی برای اقتصاد این کشور به همراه دارد. توسعه تجارت روسیه نیاز به انتقال گاز طبیعی به اروپا دارد. نکته‌ای که شرکت گازپروم آن را به‌خوبی درک کرده است و سیاست‌های خود را در سال‌های اخیر بر پایه الزام‌های اتحادیه اروپا هماهنگ کرده است. نمونه آن حذف تدریجی سیستم قیمت‌گذاری‌های دوگانه و ایجاد قراردادهای شفاف در درازمدت با شرکت‌های انرژی اروپایی به‌طور مستقیم است. به‌نظر می‌رسد روسیه نیز همچون اتحادیه، انعطاف‌پذیری کمی برای تنوع‌بخشی و جایگزینی مناسب برای مشتریان اروپایی خود دارد. هرچند که در راهبرد انرژی خود در سال ۲۰۰۳ افزایش صادرات گاز طبیعی به کشورهای غیراروپایی را مطرح کرد، اما تا به حال نتوانسته است در این زمینه موفق عمل کند. بازارهای غیراروپایی هم‌جوار روسیه همچون خاورمیانه، تولیدکنندگان انرژی هستند و نیازی به انرژی روسیه ندارند و انتقال انرژی به بازارهای آسیای جنوب شرقی و آسیای دور مانند چین، دشوار و پرهزینه خواهد بود. بیش از ۸۰ درصد ذخایر و میدان‌های تولید نفت و گاز روسیه در منطقه سیبری غربی است و انتقال گاز به این مناطق را دشوار می‌سازد (Mousavi Shafai and Others, 2012: 98). توافق چین و روسیه در مه ۲۰۱۴ نیز در عمل نشان داد این امر برای روسیه سودآوری‌ای نخواهد داشت. همچنین روسیه در مورد تأسیسات گاز مایع طبیعی سرمایه‌گذاری کافی نکرده است تا بتواند با حمل‌ونقل ارزان به تنوع‌بخشی صادراتش کمک کند. همه این عوامل نشان می‌دهد که رابطه روسیه و اتحادیه اروپا وابستگی از نوع متقارن و متقابل است و نوعی حساسیت و آسیب‌پذیری یکسانی در روابط آن‌ها برقرار است. به‌طوری که با وجود تنش‌ها و شکاف‌های سیاسی میان آن‌ها، روابط انرژی آن‌ها در تأثیر قرار نگرفته است و تاکنون ادامه یافته است.

نتیجه

تحول‌های اوکراین نوسان‌های زیادی را در روابط سیاسی، امنیتی و اقتصادی روسیه و اتحادیه اروپا ایجاد کرد تا جایی که گفته می‌شود، بحران اوکراین سرآغاز جنگ سرد نوینی میان روسیه و کشورهای غربی است. پس از بحران اوکراین، جنگ سرد نوینی میان روسیه و کشورهای

غربی حاکم شده است. صدور قطعنامه علیه روسیه در مورد غیرقانونی بودن پیوسته‌سازی کریمه به خاک خود، حذف روسیه از گروه هشت، به تعلیق موافقت‌نامه جدید ویزا، تحریم‌های اقتصادی و به‌ویژه تحریم افرادی که در این بحران نقش داشتند، کاهش شدید صادرات و واردات، نمونه‌هایی از تخریب روابط روسیه و اتحادیه پس از بحران اوکراین هستند. با این شرایط، روابط انرژی روسیه و اتحادیه اروپا تاکنون در تأثیر مصلحت‌های سیاسی قرار نگرفته است و همچون پیش تداوم یافته است. روسیه که همواره از انرژی خود به‌عنوان اهرمی برای پیشبرد هدف‌های سیاسی خود استفاده کرده است، پس از بحران اوکراین و تیرگی روابط روسیه و اتحادیه اروپا، نه تنها از انرژی خود علیه اتحادیه استفاده نکرد، بلکه با ارائه طرح‌هایی مبنی بر حذف اوکراین از مسیر انتقال انرژی به اروپا، جایگزین‌سازی خطوط لوله جدید از جمله نورد استریم ۲ و جریان ترکیه و کاهش نفوذ کی‌یف در مسیر انتقال انرژی در تحکیم دادوستد خود با اتحادیه کوشید.

وجود عامل‌هایی همچون ذخایر بزرگ انرژی روسیه، کمبود انرژی و نیاز شدید اتحادیه به آن، موقعیت ژئوپلیتیک و نزدیکی جغرافیایی آن‌ها نوعی وابستگی متقابل میان آن‌ها شکل داده است و هر دو طرف با اعمال سیاست‌هایی برای کاهش میزان وابستگی خود به دیگری می‌کوشند، اما به‌نظر می‌رسد با توجه به وابستگی گازپروم به بازار اروپا، مشکلات فنی جایگزینی واردات گاز روسیه برای اتحادیه اروپا و قراردادهای طولانی‌مدت تا سال ۲۰۳۰ که فسخ آن، جریمه‌های بسیار سنگینی را به‌دنبال خواهد داشت، کاهش وابستگی امکان‌پذیر نخواهد بود.

References

- Aghaei, Seyed Davood and Alireza Samoudi (2013), "The Areas of Dispute and Competition between Russia and the European Union", **Central Asia and the Caucasus Studies**, Vol. 4, No. 82, pp. 1-28 [in Persian].
- Ahmadian, Ghodrat and Hadis Moradi (2014), "Eurasian Energy Equation and Pragmatism of Russia", **Central Eurasia Studies**, Vol. 7, No. 2, pp. 219-235 [in Persian].
- Asgarkhani, Aboumouhammad, Khoram Baghaee and Alireza Samoodi (2011), "A Study on Russia and the European Union (EU) Relations and its Outlook", **Central Eurasia Studies**, Vol. 4, No. 7, pp. 124-143 [in Persian].
- Attar, Saeed and Marzieh Tajmiri (2019), "Game Theory and the Ups and Downs of Russian-European Relations in the New Millennium", **Central Eurasia Studies**, Vol. 12, No. 2, pp. 399-417 [in Persian].

- Balmaceda, Margarita M. (2013), "Politics of Energy Dependency: Ukraine, Belarus, and Lithuania between Domestic Oligarchs and Russian Pressure", Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, Available at: <http://www.jstor.org/stable/10.3138/j.ctt5hvjv5k>, (Accessed on: 10/12/2020).
- Blockmans, Steven (2014), "How should the EU Respond to Russia's War in Ukraine?", **CEPS Commentary**, Vol. 22, pp. 1-5.
- "BP Statistical Review of World Energy" (2017), Available at: <http://www.bp.com>, (Accessed on: 1/2/2018).
- Cenusa, Denis and Others (2014), "Russia's Punitive Trade Policy Measures towards Ukraine, Moldova and Georgia", **CEPS Working Documents**, Vol. 33, No. 400, pp. 174-198.
- "Country Analysis Brief: Russia" (2017), **U.S. Energy Information (EIA)**, Available at: https://www.eia.gov/international/content/analysis/countries_long/Russia/russia.pdf, (Accessed on: 31/10/2017).
- Dannreuther, Roland (2016), "EU-Russia Energy Relations in Context", **Geopolitics**, Vol. 21, No. 4, pp. 913-921.
- Dehghani Firouzabadi, Seyed Jalal and Seyed Rahman Mousavi (2013), "Characteristics of Russian Energy Security Strategy towards the European Union", **Security Afagh Quarterly**, Vol. 4, No. 12, pp. 37-66 [in Persian].
- Demirmen, F. (2016), "Russian Plane Incident Puts Turkey in a Difficult Position on Energy", **Natural Gas Europe**, Jan. 14, Available at: <http://www.naturalgaseurope.com/russian-plane-incident-puts-turkey-in-adifficult-position-on-energy-27608>, (Accessed on: 15/1/2016).
- Fallahi, Ehsan and Asadollah Ameri (2016), "The Roots of the Ukrainian Crisis and its Impact on the Interests of the Islamic Republic of Iran", **International Relations Studies**, Vol. 34, No. 9, pp. 65-92 [in Persian].
- Faraji Rad, Abdolreza and Ruhollah Salehi Dolatabad (2018), "Energy Importance in Russian Foreign Policy", **Central Asia and the Caucasus Studies**, Vol. 23, No. 98, pp. 33-66 [in Persian].
- Gomes, M. F. (2018), *As Relações União Europeia-Rússia no Século XXI e a Anexação da Crimeia. Uma Análise Geopolítica*, Dissertação de Mestrado em Relações Internacionais, **Instituto Superior de Ciências Sociais e Políticas**.
- Hughes, J. (2007), "EU Relations with Russia: Partnership or Asymmetric Interdependency?", in: N. Casarini and C. Musu (eds.), **European Foreign Policy in an Evolving International System**, Palgrave Studies in European Union Politics. Palgrave Macmillan, London.

- Huotari, Jussi (2011), "Energy Policy and (Energy Security) as a Part of Russian Foreign Policy", **Nordia Geographical Publications**, Vol. 40, No. 4, pp. 121-132.
- Ilkhanipor, Ali and Somayeh Bahrami (2013), "The Impact of the Energy Factor on Russia-EU Relations", **The Journal Of Economic Studies and Policies**, Vol. 19, No. 81, pp. 29-58 [in Persian].
- Kaczmarek, Marcin (2005), "The Policy of Russia towards the European Union", **Reports and Analyses Center for International Relations**, Vol. 7, No. 24, pp. 128-145.
- Kapeller, Andreas (2014), "Ukraine and Russia: Legacies of the Imperial Past and Competing Memories", **Journal of Eurasian Studies**, Vol. 5, No. 2, pp. 107-115.
- Keohane, Robert O. and Joseph S. Nye Jr. (1973), "Power and Interdependence", **Survival**, Vol. 15, No. 4, pp. 158-165.
- Keohane, Robert O. and Joseph S. Nye Jr. (1987), "Power and Interdependence Revisited", **International Organization**, Vol. 41, No. 4, pp. 725-753.
- Khazaei, Mojtaba (2018), "Investigating the Important Factors of Russia-EU Oil and Gas Exchanges", **Oil and Gas Exploration and Production Journal**, No. 152, pp. 8-12 [in Persian].
- Loskot-Strachota, Agata and Georg Zachmann (2014), "Rebalancing the EU-Russia-Ukraine Gas Relationship", **Bruegel Policy Contribution**, Vol. 3, No. 15, pp. 1-14.
- MacMahon, Robert (2014), "Ukraine in Crisis", **Council on Foreign Relations**, Available at: <http://www.cfr.org/ukraine/ukraine-crisis/p32540>, (Accessed on: 3/1/2015).
- Milov, Vladimir and Others (2006), "Russia's Energy Policy, 1992-2005", **Eurasian Geography and Economics**, Vol. 47, No. 3, pp. 285-313.
- Mousavi Shafai, Masoud, Ahmad Soltaninejad and Mehdi Zahmatkesh (2012), "Interdependence of Russia and the European Union in the Field of Energy", **Journal of International Relations Research**, Vol. 1, No. 6, pp. 92-125 [in Persian].
- Niakoui, Seyyed Amir, Morteza Baghian Zarchi and Seyed Hamid Hoseini (2012), "EU Energy Policies and Reduced Dependence on Russia", **Political and International Approaches**, Vol. 30, No. 2, pp. 193-226 [in Persian].
- Nicknami, Roxana (2015), "Measuring the Effectiveness and Use of EU Sanctions against Russia", **Foreign Relations**, Vol. 7, No. 1, pp. 7-37 [in Persian].

- “Quarterly Report on European Gas Markets” (2015), Available at: www.ec.europa.eu, (Accessed on: 26/9/2014).
- “Quarterly Report on European Gas Markets” (2020), Available at: www.ec.europa.eu, (Accessed on: 1/2/2020).
- Sabbaghian, Ali and Alireza Samoudi (2015), “EU Sanctions against Russia”, **Central Asia and the Caucasus Studies**, No. 86, pp. 83-109 [in Persian].
- Siddi, Marco (2017), “The EU’s Gas Relationship with Russia: Solving Current Disputes and Strengthening Energy Security”, **Asia Europe Journal**, Vol. 15, No. 1, pp. 107-117.
- Soltani, Alireza and Reza Behmanesh (2015), “European Union and Energy Security Challenges”, **Political Science and International Relations Journal**, Vol. 4, No. 17, pp. 210-241 [in Persian].
- Stern, Jonathan, Simon Pirani and Katja Yafimava (2009), “The Russo-Ukrainian Gas Dispute of January 2009: a Comprehensive Assessment”, **Oxford Institute for Energy Studies**, Vol. 12, No. 26, pp. 36-121.
- Talebi Arani, Ruhollah and Others (2016), “The Role of Energy in the Development of International Relations between Iran and Turkey with Emphasis on Natural Gas”, **National Research Monthly**, Vol. 1, No. 3, pp. 86-106 [in Persian].
- Tollison, Robert D. and Thomas D. Willett (1973), “International Integration and the Interdependence of Economic Variables”, **International Organization**, Vol. 27, No. 2, pp. 255-271.
- “Ukraine, Gazprom and Transit Issues-Factsheet” (2015), Available at: <http://www.gazpromukrainefacts.com/ukraine-natural-gas-facts/ukraine-gazprom-and-transit-issues-%E2%80%93-factsheet>, (Accessed on: 15/1/2016).
- Vosoughi, Saeed and Others (2016), “Energy Strategy in Russian-EU Relations”, **Central Eurasia Studies**, Vol. 8, No. 1, pp. 127-148 [in Persian].
- “World Energy Outlook” (2017), Available at: <https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2017>, (Accessed on: 16/11/2017).
- “Worldwide Look at Reserves and Production” (2016), **Oil and Gas Journal**, Available at: <https://www.ogj.com/ogj-survey-downloads/worldwide-production/document/17299726/worldwide-look-at-reserves-and-production>, (Accessed on: 20/12/2016).
- Waltz, Kenneth (1970), “The Myth of National Interdependence”, in: **Globalism Versus Realism**, Routledge, Vol. 3, pp. 81-96.

- Wouters, Jan and Sibren De Jong (2011), "European Energy Security Governance: Keychallenges and Opportunities in EU-Russia Energy Relations", **Leuven Centre for Global Governance Studies**, Working Paper, Vol. 7, No. 11, pp. 1-66.
- Yafimava, Katja (2015), "European Energy Security and the Role of Russian Gas: Assessing the Feasibility and the Rationale of Reducing Dependence", **Istituto Affari Internazionali**, Vol. 4, No. 12, pp. 33-49.
- Yari, Ehsan (2015), "Geopolitics of Energy and Russian Power", **Geopolitics**, Vol. 13, No. 44, pp. 252-283 [in Persian].
- Zachmann, G. and D. Naumenko (2014), "Evaluating the Options to Diversify Gas Supply in Ukraine", **Berlin: German Advisory Group/Institute for Economic Research and Policy Consulting**, Vol. 1, No. 1 pp. 181-204.

